

**СЦЕНАРІЙНИЙ ПІДХІД ДО ВИВЧЕННЯ КОНЦЕПТУ
“СТРАХ” У ХУДОЖНЬОМУ ТЕКСТІ
(на прикладі творів М. В. Гоголя)**

**Олена Коляденко
(Київ, Україна)**

У статті представлено сценарійний підхід до вивчення емоційного концепту СТРАХ у художньому тексті; проаналізовано репрезентацію концепту в творах М. В. Гоголя, встановлено тенденції переходу на мову художнього твору слотів, які входять до складу фрейм-сценарію як динамічної когнітивної структури. Здійснено моделювання номінативного поля сценарію.

Ключові слова: сценарій, фрейм-сценарій, концепт СТРАХ, художній текст, слот.

В статье представлено сценарный подход к изучению эмоционального концепта СТРАХ в художественном тексте; проанализирована репрезентация концепта в произведениях Н. В. Гоголя, определены тенденции перехода на язык художественного произведения слотов, входящих в состав фрейм-сценария как динамической когнитивной структуры. Смоделировано номинативное поле сценария.

Ключевые слова: сценарий, фрейм-сценарий, концепт СТРАХ, художественный текст, слот.

The present paper deals with a script for emotional concept FEAR analysis in the text of belles-letters; representation of the concept in N. V. Gogol's works is analyzed, the main tendencies for slots of script verbalization are determined. The paper also contains a script model for nominative field of the concept.

Keywords: script, frame-script, concept FEAR, slot, text.

Постановка проблеми. Значний інтерес до людського чинника в мові, зумовлений виникненням нової антропоцентричної парадигми, стосується також реалій внутрішнього світу людини – емоцій, їхньої рефлексії в свідомості людини та репрезентації у мовних картинах світу. Категоризуючись, емоції утворюють на ментальному рівні свідомості емоційну концептосферу, компонентами якої є емоційні концепти – “емоційні образи як суб’єктивні оцінні переживання певних подій, емоціогенних ситуацій, причин їхнього виникнення, власне емоцій та почуттів, що продукуються у таких ситуаціях, а також наслідків такого переживання” [4, с. 77]. Для вивчення емоційного концепту особливо цінним є аналіз функціонування його репрезентантів у межах індивідуально-авторських текстів, оскільки такий аналіз дозволяє розглянути емоції в динаміці [6, с.88], виявити особливості авторського світосприймання, світобачення та світовідчуття та, водночас, національну специфіку художньої творчості народу, представником якого є митець [4, с. 115].

Обраний об’єктом дослідження емоційний концепт – комплексне культурно

та соціально детерміноване утворення, знаходить вияв у тих чи тих способах і засобах вербальної репрезентації. Вербалізовані емоційні концепти перебувають у фокусі пильної уваги сучасних лінгвістів (А. Вежицька, В. І. Шаховський, Н. О. Красавський, С. В. Зайкіна, О. О. Борисов та ін.), однак єдиного підходу до визначення концептів цього типу, їхньої структури та методики аналізу ще не сформовано, чим і зумовлена **актуальність статті**.

Метою нашого дослідження є аналіз представлення сценарного розгортання фреймової моделі емоційного концепту СТРАХ у текстах творів М. В. Гоголя та встановлення базових концептів-корелятивів, які відбивають способи осмислення емоції страху.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Численні наукові розвідки українських (О. О. Борисов, О. Л. Бессонова), російських (Ю. Д. Апресян, С. В. Зайкіна, Є. Є. Стефанський, А. І. Сергєєв, В. І. Шаховський), американських (Дж. Расселл, Р. Абелсон) мовознавців засвідчують продуктивність використання сценарійного підходу до вивчення концептуалізації емоцій.

Виклад основного матеріалу. Сценарійний підхід дозволяє розглянути динамічний фрейм /фрейм-сценарій/ скрипт емоційного концепту – ментально-мовну структуру, що репрезентує знання про стандартну (стереотипну) ситуацію через ланцюг каузально пов'язаних дій, які розгортаються в часі [5; 8]. Стереотипну ситуацію представлено в сценарії через фіксований набір зумовлених нею змістових компонентів (слотів), які розгортаються в часі та просторі. Верхні рівні сценарію завжди відповідають зафіксованій у свідомості ситуації, а нижні містять термінали, що можуть заповнюватися через поглиблення інформації про неї. У літературно-художній мовній картині світу фрейм-сценарій емоційного концепту вербалізовано у фрагментах текстів та цілих текстах, які репрезентують окремі слоти його фреймової структури. Через лінійність мовлення як природного обмежувача одночасної появи різних мовленнєвих синтагм, текстовий уривок, у якому зафіксовано ситуацію переживання емоції, не дозволяє реципієнту одночасно відтворити всю фреймову структуру. У тексті послідовно актуалізуються слоти фреймової структури, активуючи під час осмислення фонові знання та розгортаючи її у фрейм-сценарій концептуалізованої емоції.

Аналіз 120 текстових фрагментів, які містять опис переживання емоції страху персонажами творів, дібраних із епічної та драматичної спадщини М. В. Гоголя, дозволив виділити у фреймі-сценарії СТРАХ шість слотів: каузація, експірієнцер, суб'єктивні відчуття, зовнішній вияв, реакція, наслідки.

Слот **“Каузація”** містить інформацію про причину або джерело виникнення емоційного стану. Аналіз текстового представлення зазначеного слота дозволив виділити такі найчастотніші типи причин емоційного стану, які відповідно до усталеної в психології класифікації типологізуємо на природні / вроджені та культурні [2, с. 307; 3, с. 164].

Природні / вроджені активатори страху:

1) раптове наближення: *вдруг послышалось ему, что сзади кто-то гонится за ним... Дух у него занялся...* (19)¹, *страшная черная кошка крадетя к ней; шерсть на ней горит, и железные когти стучат по полу*(34);

¹ Тут і далі тексти творів М. В. Гоголя із зазначенням у круглих дужках сторінки наводимо за: Гоголь Н. В. Собрание сочинений / Гоголь Н. В. – СПб: Издательство “ДИЛЯ”, 2008. – 1152 с.

2) незвичайність (невідповідність між прогнозованим / очікуваним і дійсністю): - *Процай, Ганна! - закричал в это время один из парубков, подкрившись и обнявши голову; и с ужасом отскочил назад, встретивши жесткие усы (37), в слуховое окно выставилось свиное рыло и хрюкнуло так, что у него мороз подрал по коже (12);*

3) самотність: *было ему одному страшно в лесу... (206);*

4) біль і антиципація болю: *проговоря эти слова, Вакула испугался, подумав, что выразился все еще напрямик и мало смягчил крепкие слова, и, ожидая, что Пацюк, схвативши кадушку вместе с мискою, пошлет ему прямо в голову, отсторонился немного и закрылся рукавом (67);*

5) висота: *глянул как-то себе под ноги - и пуце перепугался: пропасть! крутизна страшная! (52);*

6) темрява: *страшные толки (...), наведшие такую робость на народ в таинственные часы сумерек, исчезли с появлением утра (20).*

Соціальні / культурні активатори страху:

1) фантастичні істоти: *черта помещица испугалась (525);*

2) мерці: *глаза его выпялились, как будто какой-нибудь выходец с того света только что сделал ему перед сим визит свой (16);*

3) демонстрація емоцій і почуттів: *молодые казаки ехали смутно и удерживали слезы, боясь отца, который, с своей стороны, был тоже несколько смущен, хотя старался этого не показывать (134);*

4) приниження людської гідності: *как страшно говорят: что будто ему все чудилось, что все смеются над ним (80);*

5) брак грошей: *Акакий Акакиевич об этом не хотел рассуждать с Петровичем, да и боялся всех сильных сумм (311);*

6) людина, що має владу: *когда он сидит среди своих подчиненных, - да просто от страха и слова не выговоришь! (521);*

7) жорстокість: *Дыбом воздвигнулся бы ныне волос от тех страшных знаков свирепства полудикого века (...) избитые младенцы, обрезанные груди у женщин, содранная кожа с ног по колена у выпущенных на свободу... (149);*

8) старість: *нынешний же пламенный юноша отскочил бы с ужасом, если бы показали ему его же портрет в старости (565);*

9) натовп: *взошел в первую залу, испугавшись и попятившись с первым шагом от ужасного многолюдства (242);*

10) Бог: *она не встанет из своего гроба, потому что побоится Божьего слова (206).*

Слот “Експірієнцер” містить інформацію про суб’єкта емоційного стану. В центрі слоту – людина, її психофізіологічні та соціальні характеристики: вік, стать, риси характеру, професія, соціальний статус, національність, віросповідання тощо. Відзначимо, що страх у творах письменника відчують як діти, так і дорослі, люди різних професій (коваль, голова, козак, писар, майор тощо), національності (малорос, лях, жид та ін.) та віросповідання (бусурман, схимник, хрещена людина). Експірієнцером страху можуть бути і жінки, і чоловіки, однак символом боягузливості в творах письменника є жінка: *бабы такой глупый народ, что высунь ей под вечер из-за дверей язык, то и душа войдет в п'ятки (204).* Однак, як засвідчує аналіз фактичного матеріалу, персонажі-жінки здатні побороти страх значно швидше, ніж чоловіки, до них повертається здатність раціонально мислити, приймати рішення. Пор.: - *Ступай*

делай свое дело, - повторила она, собравшись с духом, своему супругу, видя, что у него страх отнял ноги и зубы колотились один об другой (20).

Лексичні одиниці, які об'єктивують слот "Експірієнцер", зазвичай мають виразну оцінку конотацію: *бедные сыны Израиля, растерявши все присутствие своего и без того мелкого духа, прятались в пустых горелочных бочках, в печках и даже запалывали под юбки своих жидовок (147)*. Боягузлива поведінка експірієнца, та навіть його несвідома мімічна реакція постають предметом загального осуду, а суб'єкт емоційного реагування – об'єктом кепкувань: *- Эх вы, бабы! бабы! - произнесла она громко. - Вам ли козаковать и быть мужьями! Вам бы веретено в руки, да посадить за гребень! Один кто-нибудь, может, прости господи... Под кем-нибудь скамейка заскрыпела, а все и метнулись как полоумные (16)*. Внаслідок негативної оцінки з боку суспільства, експірієнцер відчуває сором, а тому боїться мимоволі виказати свій страх.

Однак не тільки люди можуть відчувати страх, на периферії слоту "Експірієнцер" перебуває в творах М. В. Гоголя нечиста сила: чорти, чаклуни, відьми, які, казуючи у людей страх, відчують цю емоцію щодо Бога, Страшного суду, святих та інших цінностей християнства: *картина, (...) в которой изобразил он святого Петра в день Страшного Суда, с ключами в руках, изгонявшего из ада злого духа; испуганный черт метался во все стороны, предчувствуя свою гибель (57)*.

Слот "Суб'єктивне відчуття" заповнений інформацією про внутрішні відчуття еспірієнцера, зокрема:

1) відчуття, пов'язані з внутрішніми органами: *чувствовала такой страх, что душа ее спряталась в самые пятки (543), захолонуло у Петра внутри (28), сердце его замерло (153), дыхание его переводилось с трудом, и когда он попробовал приложить руку к сердцу, то почувствовал, что оно билось, как перепелка в клетке (544);*

2) тактильні реакції: *мороз подрал по коже кузнеца (68), страх и холод прорезался в козацкие жилы (80);*

3) зміни у сприйманні дійсності: *все с вечера показывается бог знает каким чудищем (24), Все покрылось перед ним красным цветом. Деревья, все в крови, казалось, горели и стонали. Небо, распалившись, дрожало... Огненные пятна, что молнии, мерещились в его глазах (29), у него затуманило в глазах и забилось в груди (313). - Они, черт знает, с ума сошли со страху: нарядили тебя в разбойники и в ипионы... (611).*

Поведінка людини в емоційній ситуації проєктується на органи, які відповідають за виникнення емоції, серце й душу [1, с. 352]; у небезпечній ситуації вони намагаються сховатися або завмирають. Водночас симптоми страху (завмирання, тремтіння, мурашки по шкірі тощо) подібні до тих, що виникають, коли людина замерзає: *захолонуло внутри, мороз подрал по коже та ін.*

Емоції мають значний вплив не тільки на людське тіло, а й на психіку, тому в творах письменника частотною є реалізація слоту "Суб'єктивне відчуття" через відображення викривленого сприйняття дійсності героєм твору, свідомість якого під впливом афекту формує спотворене уявлення про об'єкт дійсності або неадекватно сприймає його.

Слот "Зовнішній вияв" заповнений інформацією про фізіологічну реакцію експірієнцера як компонент емоції, що виявляється зовні через:

1) рухи обличчя: *вытуча глаза и разинув рты, не смея пошевельнуть усом,*

стояли козаки, будто вкопанные в землю (31), голова стал бледен как полотно (42);

2) рухи тіла: *страх отнял ноги и зубы колотились один об другой (19), в непобедимом страхе подскочил под потолок (19), Солоха, испугавшись сама, металась как угорелая (65);*

3) голос: *“Ай! ай! ай!” – отчаянно закричал один, повалившись на лавку в ужасе и болтая на ней руками и ногами (19), свояченица в ужасе кричала (42), так испугалась, увидевши вдруг перед собою незнакомого человека, что не могла произнести ни одного слова (137);*

4) піт: *все побледнели... Пот выступил на лице рассказчика (16);*

5) волосся: *винокур почувствовал холод, и волосы его, казалось, хотели улететь на небо (42), волосы его поднялись горюю (21), – Ты точно поседел, как наш старый Явтух (21).*

Емоції потребують зовнішнього вияву, оскільки одна з найважливіших функцій, які вони виконують – сигнальна. Найхарактернішою формою її втілення є зміни у виразі обличчя (міміка). Так, незалежно від віку, статі, національності більшість людей повідомляє про те, що боїться, через широко розплющені очі, ледь відкритий рот, майже прямі брови, горизонтальні зморшки на лобі [3, с. 310]. Сильний страх часто супроводжується криком, або навпаки онімінням.

Психологи виділяють два типи зовнішнього прояву емоції – астенічний і стеничний. Перший виявляється в пасивно-захисних реакціях (наприклад, заціпеніння, ступор із загальним м'язовим напруженням, тремтінням – «рефлекс удаваної смерті» та активно-захисних реакціях – мобілізації своїх сил з метою попередити небезпечних наслідків (*сердце его замерло; он остановился и, весь дрожа, тихо произнес ... (153)*) [4, с. 171]. Водночас жах і паніка як форми найбільш інтенсивного страху супроводжуються неконтрольованими фізичними реакціями (*схвативши на голову горшок вместо шапки, бросился к дверям и как полоумный бежал по улицам, не видя земли под собою (21)*).

Оскільки страх – емоція негативна, людина, яка його відчуває, прагне якнайшвидше припинити вплив небажаного фактору, що його спричиняє. Слот **“Реакція”** репрезентує знання про способи захисту від впливу каузатора емоційного стану, надає інформацію про особливості поведінки експерієнцера, яка має такі форми:

1) людина свідомо намагається подолати страх: *Он поспешино отошел к крылосу, развернул книгу и, чтобы более ободрить себя, начал читать самым громким голосом (205-206), Возвыся голос, он начал петь на разные голоса, желая заглушить остатки боязни (206).*

2) уникає впливу загрози: *Плюнув, крестясь и болтая руками, побежал он от неожиданного подарка и, быстрее молодого парубка, пропал в толпе (21), “Нет, лучше и не глядеть”, – подумал и шел, закрыв глаза (313).*

Інколи подолати руйнівний вплив страху персонажам творів вдається несвідомо, коли гору над страхом бере інша, не менш сильна емоція, наприклад злість: *Взбеленился дед; позабыл и страх, и в чьих лапах находится он (51).*

Слот **“Наслідки”** містить інформацію про відчуття, фізичний та психологічний стан експерієнцера, а також ті знання, яких він набуває внаслідок пережитої емоції.

Інтенсивний страх супроводжується надзвичайно високим рівнем активації вегетативної нервової системи, яка відповідає за роботу серця та інших органів. Надмірна активація вегетативної нервової системи призводить до колосального

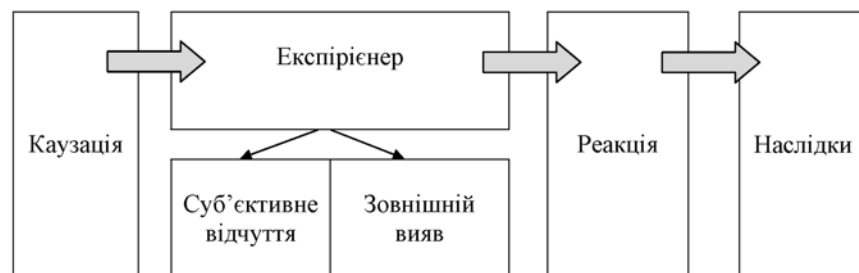
навантаження на важливі органи, які за таких умов працюють на межі зриву. Саме тому науковці кваліфікують страх як потенційно небезпечну емоцію, а тому наслідком її переживання може стати загальне виснаження та навіть смерть: *выбившись из сил, вбежал он в свою лачужку и, как сноп, повалился на землю (29), бездыханный грянулся он на землю, и тут же вылетел дух из него от страха (211)*.

Страх – гарний учитель. Переживання, пов’язані зі страхом, назавжди закарбовують в свідомості людини. Аналіз учинків, які призводять до його появи, дає можливість наступного разу уникнути причин виникнення емоції: *Это происшествие сделало на него сильное впечатление. Он даже гораздо реже стал говорить подчиненным: “Как вы смеете, понимаете ли, кто перед вами?”; если же и произносил, то уж не прежде, как выслушавши сперва, в чем дело (319)*.

Науковці неодноразово наголошували на органічному поєднанні в творах М. В. Гоголя страшного з комічного. М. Віролайнен зазначає, що “страшне й кумедне з’являється на сторінках творів письменника майже одночасно, більше того ці два явища стають тотожними”. [2, с. 125]. Одним із засобів створення комічного ефекту, за нашими спостереженнями, є несподіване наповнення слотів сценарію та, як наслідок, дисонанс між змістом слоту та стереотипним уявленням читача про нього. Так, наприклад, у “Сорочинському ярмарку” наповнювачем слоту “Експірієнцер” є сміливець, козак, однак його реакція на небезпеку – втеча, а у повісті “Ніч перед Різдвом” чорт перетворюється із каузатора на експірієнцера страху.

Висновки. Проведений аналіз текстових фрагментів дозволяє виділити в структурі фрейму-сценарію концепту СТРАХ слоти, які містять інформацію про причину виникнення емоції, суб’єкта емоційного стану, його відчуття, зовнішній вияв емоції, реакцію на страх та наслідки переживань (Див. мал.1). Фокусуючи увагу читача на тому чи тому фрагменті сценарію, письменник активує в його свідомості всю фреймову модель із її стереотипним наповнення. Варто зазначити, що в художньому тексті частотними є усічені структури. Читачеві доводиться самостійно, спираючись на фонові знання, відновлювати в свідомості весь ланцюг вербально не виражених подій.

У **перспективі подальших пошуків** лишається опис-моделювання ментально-мовної та змістової структури концепту СТРАХ у науковій картині світу, яке передбачає вивчення інших національно-мовних форм його вираження,

Мал.1. Фрейм-сценарій емоційного концепту СТРАХ

зокрема термінологічних словників різних галузей знань, наукові дослідження, присвячених вивченню відповідного фрагмента дійсності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Апресян Ю. Д. Избранные труды / Апресян Ю. Д. – М. : Школа “Языки рус. культуры”, 1995. – . – Т. 2 : Интегральное описание языка и системная лексикография. – 1995. – 767с.
2. Виролайнен М. Страх и смех в эстетике Гоголя / Виролайнен М. // Семиотика страха: сб. ст. / Н. Брукс, Ф. Конг. – М., 2005. – С. 124–135.
3. Изард К. Э. Психология эмоций / Изард К. Э. [пер. с англ. В. Мисник, А. Татлыбаева]. – СПб. : Питер, 2007. – 464с.
4. Ильин Е. П. Эмоции и чувства / Ильин Е. П. – [2-е изд.]. – СПб. : Питер, 2008. – 783с.
5. Іващенко В. Л. Концептуальна репрезентація фрагментів знання в науково-мистецькій картині світу (на матеріалі української мистецтвознавчої термінології) : Монографія / Іващенко В. Л. – К: Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2006. – 328 с.
6. Минский М. Фреймы для представления знаний / Минский М. [пер. с англ. О. Н. Гринбаума]. – М. : Энергия, 1979. – 152 с.
7. Стефанский Е. Е. О методологических принципах анализа эмоциональных концептов в художественном дискурсе / Стефанский Е. Е. // Известия РГПУ. Сер. “Филол. н”. – 2008. – №5. – С. 64–68.
8. Russell J. A. Culture and the categorization of emotions / Russell J. A. // Psychological Bulletin. – 1991. – Vol. 110, No. 3. – С. 426–450.

УДК 811.161.2'27

РОЗГОРТАННЯ АСОЦІАТИВНОГО ПОЛЯ ЛЕКСЕМИ *ОЧИ* В МОВНІЙ СВІДОМОСТІ СУЧАСНОЇ МОЛОДІ: ПСИХОЛІНГВІСТИЧНИЙ ЕКСПЕРИМЕНТ

Наталія Ляшук
(Луцьк, Україна)

У статті проаналізовано результати психолінгвістичного експерименту, за допомогою якого досліджено механізми розгортання асоціативних полів у мовній свідомості сучасної молоді. З'ясовано особливості семантичних зв'язків асоціативного поля лексики ‘очі’.

Ключові слова: психолінгвістичний експеримент, асоціативне поле, стимул, мікротекст, мовна свідомість.

В статье проанализированы результаты психолингвистического эксперимента, цель которого – изучить механизмы развертывания ассоциативных полей в языковом сознании современной молодежи. Выявлены особенности семантических связей ассоциативного поля лексики ‘глаза’.

Ключевые слова: психолингвистический эксперимент, ассоциативное поле, стимул, микротекст, языковое сознание.